

LAURENCE RITTER ve MAX SIVASLIAN

Kılıç Artıkları

Türkiye'nin Gizli ve Müslümanlaşmış Ermenileri

Cengiz Aktar'ın sunuşuyla

HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI

HRANT DINK VAKFI

Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dini, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, Vakfın temel ilkesidir.

Vakf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşadığımız davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

HRANT DİNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆՏԻ ՏԻՆԷ ՎԱԿՖԻ

© Hrant Dink Vakfı Yayınları

Halaskargazi Cad. Sebat Apt.
No 74/1 Osmanbey, Şişli, 34371 İstanbul
T: 0212 240 33 65
F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org
www.hrantdink.org

Çeviri
Alev Er

Redaksiyon
Tüba Çandar, Rober Koptaş

Kapak Fotoğrafi
Max Sivaslian
Bahçesaray'da (Moks) 110 yaşındaki Gayhul'un evi ve küçük torunu.

Kapak Tasarım ve Sayfa Düzeni
Sera Dink, Erge Yeksan

Baskı
Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3
34408 Kağıthane / İstanbul
T: (212) 294 10 00
Sertifika No: 12055

İstanbul, Kasım 2013

ISBN 978-605-86570-7-6

Bu kitabın çevirisi ve basımı FINECO firması ile Manoug ve Aghavni Pamokjian'ın destekleriyle gerçekleştirilmiştir.

Yazarların ifadeleri veya kitapta yaptıkları alıntılar, çalışmakta oldukları kurumları bağlamaz ve bu kurumların görüşlerini dile getirmez.

KILIÇ ARTIKLARI
TÜRKİYE'NİN GİZLİ VE
MÜSLÜMANLAŞMIŞ ERMENİLERİ

LAURENCE RITTER VE MAX SIVASLIAN

FRANSIZCADAN ÇEVİREN
ALEV ER

KILIÇ ARTIKLARI
TÜRKİYE’NİN GİZLİ VE
MÜSLÜMANLAŞMIŞ ERMENİLERİ

İÇİNDEKİLER

Çevirenin Sözü Alev Er 1

Önsöz Cengiz Aktar 5

Giriş 9

I. BÖLÜM - ANADOLU'NUN GÖÇEBE RUHLARI

1. Bir Misyoner gibi: Patrik Şınorhk Kalustyan 27
2. Silopi'den Marsilya'ya: Şırnak'ın gizli Ermenilerinin serüvenli yolculuğu 31
3. Varto Aşireti'nden Rakel Dink 41

II . BÖLÜM - ANADOLULULAR YOLLARA DÜŞÜYÜR

1. Bulanık 47
2. Yorgun kale Dersim 51
3. Elazığ; Ermeni kızlarının en kederlisi 63
4. Hıristiyan adacığı Kâhta 68
5. Silvan 78
6. Muş 85
7. Sason'a baskın 100
8. Hıristiyan Sason 107

III. BÖLÜM - YA HİLAL YA HAÇ

1. Ermenistan sınırını yüzerek aşmak 123
2. Korkularımızı unuttuk biz 133
3. Atölye 135
4. Noel çamı anlaşmazlığı 169
5. Babam istemiyordu 171
6. İster Müslüman ol, ister Hıristiyan; hep Ermeni'sin 174
7. Hıristiyan'a asla 178
8. Van'ın son Ermenisi 180
9. Korku kenti Malatya 185
10. Yaşar Kurt, bir *coming out* 190

Sonsöz 197

Çalışma Yöntemi 200

Kaynakça 202

Teşekkür 204

Dizin 205

“Kırlangıcın biri kiliseye habire pislemektedir. Papazın aklına bir fikir gelir; odasına bir bardak rakı koyup kuşu oraya çekecek, yakalayacak ve uzak bir yerde serbest bırakacaktır. Tuzak işe yarar, kırlangıç konar bardağa, rakıyı içer ve kendinden geçer. Papaz usulca eline alır onu ve şöyle der: “Sen eğer iyi bir Hıristiyan olsaydın kilisemi kirlletmezdin. Yok, iyi bir Müslüman olsaydın eğer, rakı içmezdin... İyi ki dönmesin.”

Adıyamanlı Bedros’un anlattıklarından

“Bu memlekette yaşayanlarla ilgili konuşmak, ölümler hakkında konuşmaktan daha zor.”

Hrant Dink

“Sen buraya kadar gelen dost, hazine falan arama; kilisenin kendisi zaten bir hazine.”

Vank Kilisesi’nde bir duvar yazısı (Elazığ yöresi)

ÇEVİRENİN SÖZÜ

ALEV ER

Çevirmeni de Hrant bu kitabın

Birkaç ay sonraydı.

“Katile poster” manşetinden dört, arkadaki kalabalığa bakıp acılarına gurur da katan liseli Ermeni gençlerle hayatımda ilk kez yan yana olduğum o dev cenaze töreninden iki gün sonra, yine işsiz kalmıştım. Törende birlikte yürüdüğümüz patronlardan birinin kısacık bildiriyle: “Abi, seninle çalışmayacağız artık. Gitme, köşe yaz istersen, ama gazeteyi başkası yapacak.”

Bir şeyler olacağını sezmiştim gerçi, “Bu katile posterin üstüne fazla gitme istersen, yukarıdakiler rahatsız olmuş” uyarısı geldiğinde, örneğin. “Yukarıdakiler”i anlamıştım da, nesinden rahatsız olduğunu bilememiştim.

Çünkü Atatürlü takvim önünde fotoğrafı çekilirken katilin yanında sadece jandarma subayları değil polis şefleri de olduğu ortaya çıkmamış, fotoğrafın tamamı yayımlanmamıştı henüz.

“Cinayette polisin suçu yok” korosunun dağılmasına, cemaatçi ve particilerin gırtlak gırtlığa gelmesine, “cinayet ihbarını cemaatçi polis

sefi sakladı” bilgisinin, o polisin kim olduğu ve neyi nasıl sakladığı uzun uzun anlatılarak “yukarıdakiler”in en büyük gazetesinde köşe yazısı olmasına da yıllar vardı...

İşsiz, evde oturuyordum. Cep telefonum çaldı öğleye doğru; çok seyrek çalar telefon öyle günlerde, o yüzden kim, ne zaman aramış, unutmazsınız.

Ekrana baktım, bilmediğim bir numaraydı.

Açtım. “Ben kardeşiyim” dedi: “Cep telefonunu daha dün verdiler ancak. Baktık, birkaç kişiyle konuşmuş vurulmadan önceki son yirmi dört saatte, ipucu bulurum diye tek tek arıyorum. Biri de sizsiniz, son akşam sizinle konuşmuş sekize doğru; nedir, yemek falan mı yediniz birlikte, bana anlatabileceğiniz bir şey var mı?”

Telaşlandığımı hatırlıyorum; çünkü o telefonu polisten beklemiştim aylarca; arayıp soracaklar, ne biliyorsun, ne yaptınız o gece diye. Hiç arayan olmamıştı, ihtimal biliyorlardı ne konuştuğumuzu.

“Rambo” yeni bir film yapacaktı, bu kez soykırımdı konu. Manşeti hazırlamış, akşamüstü onu aramıştım fikrini almak için; ne dersin, var mı bunda sizinkilerin alınıp kırılacağı bir şey? Neşeliydi, “Başım sıkışık, hemen cevap veremem, düşünüp seni arayayım” demişti. Yarım saat sonra arayıp başka bir şey önermişti, biz de tam onu değil ama, benzer bir manşet atmıştık...

Bunları anlattım kardeşine. Başka şeyler de anlatmak isterdim.

Anlatamadım. Utandım.

Utandım, çünkü evet bu onunla son konuşmamızdı o gün, ama onu son konuşmamız değildi; son röportajını o gün öğleden sonra vermişti ve bütün gece bu konuda konuşmuştuk evde. Tedirgindi, bir şeyler olacaktı, hissediyordu, anlatmıştı röportaj sırasında. İlk kez duyuyorduk, çaresizdik; gecenin bir vaktiydi. Abartıyor olmasın diye de geçmişti bir ara aklımdan: Ama sabah gazetede ilk işim, birini Şişli’ye göndermek olmuştu bir gün önce yayımlanan son yazısının yer aldığı gazeteyi aldirmek için. Yazıyı görmemiştim, gören de çok azdı, gösterip bağıracaktım; cinayet geliyor, durdurun.

Utandım, çünkü toplantı odasındaki televizyon ekranında cinayetin alt yazısı geçerken, gazetesindeki o son yazı daha bana ulaşmamıştı, yetişememiştik.

Utandım, çünkü insan bir yakınına bir şey olunca utanır, utanmalıdır.

Ben daha çok utandım. Çünkü yakınımdan daha büyüktü o benim için. Küçüğümdü oysa, birkaç yaş. Ama öyle bir duygu verirdi, huzur; ağabeyin, seni hep kollayan baban yanındaymış duygusu.

Nasıl utanmam; Aznif oynarken Ğazaros’la, Doktor Kemal’le sıkıntımı dağıtmaya çalışan hep oydu Kınalıada’da yıllar önce.

Oydu dünyanın bir ucunda Malatya sürgünü kuyumcu Arto’yu imdada koşturan; gönüllü hemşire Nivart’ı, Kohar’ı bize, bizi onlara sevdiren.

O ismarladı Nevzade’deki Boncuk’ta akşam içkilerini hep, bir kere olsun hesap ödeyemedim, içimde uktedir, nasıl utanmam.

Hep tanımak istediğim Anahid Ter Minasyan’a, omuzlarımdan sımsıkı kavrayıp o anlatmıştı dostluğumuzu Yeşilköy’de bir masada; Minasyan, yüzyılın kuşkusu gözlerinde, tartarken beni: “Türk’tür de, bizdendir.”

Kızını birlikte uğurlamıştık Kınalıada’da. “Gidip gelirim yıllardır, ama şimdi anladım” diye hüzünlenmişti, “Uzak be şu Amerika...”

Bir keresinde, yine işsizken aylardır, “Takma” demişti, “Yayınevi kuralım, birlikte çalışalım, hazırlığım var zaten, ilk basacağımız kitap bile belli. Aha şu kocaman Ermeni tarihi.”

Yayınevini kuramadık biz; o yok. Bana da adına kurulan vakfın yayınevinde yayımlanacak bu kitabı çevirmek düştü, nasıl utanmam.

Bir askerlik arkadaşımı, Saffet’i buldum bu vesileyle. Kitaptan söz edince bir hikâye anlattı. Aktarmak boynumun borcu: “Bizim oralarda, Ordu Mesudiye’de bir Usta vardı. Adı Aziz’di, ama herkes öyle derdi, Usta aşağı, Usta yukarı. Soba yapacak, bakır kalaylayacak, saban demiri yapacak başka adam olmadığı için kurtulmuştu 1915’te. Yaşlıydı, öldü. Müslüman mezarlığına gömmek istemediler, Ermeni’den İslam’a dönmüştür diye. Oğlu vardı, Müslüman’ın Müslüman’ı İzzet. O da ölürken

vasiyet etmiş: Babamdan ders aldım, Müslüman mezarlığına değil, tarlama gömün beni...”

Saffet, beni yirmi beş yıl önce onunla tanıştırandı askerlik dönüşü Bakırköy Beyaz Adam’da. Arkadaştlar ve ben, orta birinci sınıf yatakhanesinde hayran hayran Ali’yle Kumkapılı Araksi’nin aşk hikâyesini dinleyen yirmi yıllık solcu, Garbis Altınoğlu’yla, Masis Kürkçügil’le hapiste yıllar geçirmiş herif, şöyle demiştim içimden: “Bunlar bizden farklı biraz, yoksa Saffet de mi Ermeni, iyi saklamış öyleyse.” Nasıl utanmam...

Ben aradım kardeşini üç yıl sonra: “Yaa, Orhan, kitap için baktım da şimdi, onun adının anlamını da okudum internette, sana da sorayım dedim, Ermenicedeki anlamı Alev mi gerçekten?”

“Öyleymiş” dedi Orhan. “Ama biz de bilmedik hiç, yeni öğrendik. Yıllardır kullanmadık ki isimlerimizi, anlamını merak edelim.”

Telefonumda Orhan yazıyor hâlâ, ama onun adı da Hosrof zaten.

Kardeşininki Hrant. Hrant Dink.

Arkadaşımdı o, yoldaşım, kardeşimdi.

Yeni öğrendim, adaşımdı.

Dağ gibi adamdı, gözümüzün önünde vurdular, yuh olsun bana.

Nasıl utanmam...

Eylül 2013, Ayvalık

ÖNSÖZ

CENGİZ AKTAR

1978 yazı idi. Üniversite öğrenciliğim boyunca her yaz olduğu gibi, memleketin doğusunda yine turist rehberliği yapıyordum. Fransa'dan gelen bu defaki grup, farklıydı. Belli bir yaşın üzerindeki insanlardı hepsi ve İran, Sovyetler Birliği ve Türkiye topraklarındaki tarihî Ermenistan'ı keşfetmeyi amaçlayan büyük bir ziyaret yapıyorlardı. Aralarındaki tek Ermeni, Protestan pastör Samuel Sahagyan idi. Grubun başında ise Kadim Doğu Kiliseleri konusunda dünyaca tanınmış uzman, 2006'da vefat eden Dominiken din adamı Irenée Dalmais vardı. Rehberliğini yaptığım onlarca gezi arasında, beni bu kadar etkileyeni olmadı.

Van'a vardığımızda pastör Sahagyan şehirdeki bir tanıdığına yapacağı ziyarette tercümanlığını yapmam için kendisine eşlik etmemi rica etti. Ana-baba ve iki çocuktan oluşan ve dördü de Müslüman ismi taşıyan – aklımda sadece İbrahim kalmış – aile bizi çok sıcak karşıladı ve ben de söylenenleri çevirmeye başladım, ama iki üç cümle sonra çeviriye gerek kalmamıştı, çünkü bana gerek kalmaksızın konuşmaya başlamışlardı. Pastör ile aile Ermenice konuşuyorlardı! Soykırımından haberdardım ancak sonuçlarının elle tutulur, gözle görülür mevcudiyetine ilk kez bu sarsıcı vesileyle vakıf oldum. O gün doğan merak hiç dinmedi.

Kürt isyan bölgesinde isyancılara “Ermeni dölü” denmesi, zaman zaman resmî yetkililerin zorla ya da başka yollarla din değiştirenlerin listesinin devletin elinde olduğuna dair ima yüklü çıkışları ya da sessizce anlatılan kişisel öyküler, bütün bunlar Ermenilerden bir kısmının soykırımdan kurtulduğu anlamı taşıdığı gibi; aynı zamanda topyekûn inkâr edilen bir gerçeğin utangaç ve dolaylı itiraflarıydı.

Hrant’ın, hararetli bir sohbet esnasında tuhaf bir ziyaretten söz ettiğini hatırlıyorum. Tehdit almaya başladığı günlerdi. *Agos*’ta giriş çıkışa nezaret eden arkadaş hiç güven uyandırmayan iki kişinin kendisini görmek istediğini haber verir. O ise âdeti üzere yine de onları görmeyi kabul eder. İki cüsseli adam odasına girer ve Hrant’ın eline sarılırlar. Dersim’de Kürtleşmiş bir Ermeni aşiretin mensubu oldukları bilahare ortaya çıkar. Farklı bir kültürü benimsemiş de olsalar, kökenlerinin Ermeni olduğunu her şeye rağmen akıldan çıkarmamışlardır. Ama Ermeniceyi unutmuşlardır.

Hrant’ın, Ermenistan’daki bir toplantıda soykırımdan Müslümanlaşarak kurtulduktan sonra Türkiye’de yaşamaya devam edenlerin hatırı sayılır bir rakam oluşturduğunu anlatmaya koyulduğunda lafının, “Müslümanlığa geçerek soykırımdan kurtulanlar Ermeni sayılmaz” diye nasıl sertçe ağzına tıklandığını anlatırkenki hüsranı da aklımda. Soykırımdan kurtulanlarda cisimleşen o korkunç kültürsüzleştirilmeyi anlatan “kültürel soykırım” terimini işte tam bu vesileyle dile getirmişti.

Laurence Ritter, bu çalışma kapsamında Eçmiyazdin’deki Tüm Ermeniler Gatoğigosluğu’na Kilise’nin, Müslümanlaşmış/Müslümanlaştırılmış Ermeniler konusuna bakışını sormuş. Gatoğigosluğun 2 Mart 2010’da verdiği yanıt Hrant’a o toplantıda verilen yanıtta farklı: “Ermeni kimliği ve bilinci 4. ve 5. yüzyıldan sonra şekillendi ve Ermeni Apostolik Kilisesi himayesi altında muhafaza edildi. Dil, kültürel miras ve inanç, her ulusu tanımlarken değerlendirdiğimiz genel ölçütlerdir. Kimi durumlarda, bu ölçütlerden biri veya birkaçı eksik olabilir. Bu nedenle, tarihsel nedenlerden ötürü dilini öğrenememiş, kültürel mirasını bilmeyen ve inancını koruyamamış insanlar Ermeni kimliği dışında görülmemelidir.”

Bu değişim çok önemli. Her Ermeni’nin illâki Hıristiyan olmayabileceğine kadar gidebilecek bir perspektif açıyor ki, pek çok tabuyu yıkabilecek

nitelikte. “Müslüman Ermeni” hem İslam dini hem Ermeni Kilisesi hem de Türkiye toplumu açısından yeni ve fevkalâde önemli bir sosyolojik olgu olarak karşımızda duruyor. Ermeniliğin Hıristiyanlıkla özdeş olması gerektiğini söylerken, Türklüğün de Müslümanlıkla özdeş olması gerektiğini söylüyor. İşte genç sosyologlara muazzam bir araştırma alanı. Ama sosyolojinin ötesinde bu yeni olgunun siyasî sonuçları da olacaktır mutlaka.

Genel bir bakış açısıyla Laurence Ritter ile Max Sivaslian’ın çalışması, pekâlâ var olan bu “yokluklar”dan çıkan yüzyıllık sessizliklerin üzerine örtülmüş perdenin açılışı. Bu konuda çalışma, tanıklık daha pek az. Perde açıldıkça, ister Ermenistan’da, ister Türkiye’de ya da Anadolu Ermenilerinin torunlarının yaşadığı başka ülkelerde olalım, göreceğimiz ve işiteceğimiz bizi önce kahredecek, sonra düşünmeye sevkedecek.

Her yerde ve her zaman hazır ve nazır inkârcılığın baskısı nedeniyle soykırımın tarihi, cürüm mahallinde değil ancak Türkiye dışında yazılabildi. Köklerinden kopartılıp bu toprakların dışına atılan, dünyanın dört bir köşesine sürülen ve oralarda yeniden yeşeren anlatı, hikâyesinin bir bölümünü yollarda yitirdi: : 1915 sonrasında Anadolu’da bir şekilde yaşamaya devam eden Ermenilerden söz etmez, edemez oldu. Buna rağmen kurbanlar ve cellâtları arasındaki gri alan varlığını hep korudu.

Türkiye dışında biriken – yirmi altı bin kitap gibi bir külliyat söz konusu – ve çok sayıda belgeye dayanan soykırım tarihçiliği, soykırım sonrasında silinip giden bu “yoklukları” nadiren hesaba katar. Oysa ister total bir kültürel imha ile sonuçlanan dehşetin vahametini anlatabilmek amacıyla bilinçli bir atlama olsun, ister bilgi yetersizliği veya eksikliği nedeniyle görmezden gelme olsun, bu insanlar öyle ya da böyle buradaydılar. Torunları da bugün buradalar. Yaklaşık on yıldır görelî bir özgürlük ortamında ve sivil toplum kaynaklı dinamikle birlikte uç vermeye başlayan kişisel ve ailesel öyküler aracılığıyla kendilerini keşfediyor ve toplumca keşfediliyorlar.

Bu kitap ve benzeri çalışmaların gün yüzüne çıkması, çok açık ki, hafızanın büyük soykırım tabusundan özgürleşmesine ve kurtulmasına önyak olacak. Pek çok yurttaşın köklerini araştırma hevesi, soykırımın

doğrudan ya da dolaylı kurbanlarıyla ilgili hikâyeler, komşularının hayatını kurtaran ve Jön Türk hükümetinin emirlerine karşı çıkan vicdan sahibi insanlarla ilgili anlatılar giderek duyulur hale geliyor. Çünkü katledilen Ermeniler hakkında konuşulamazken, ötekilerle, yani hayatta kalmak için Müslüman olmak zorunda kalanlar, kurtarıldıktan sonra zorla Müslümanlaştırılanlar, komşularını kurtararak vicdanlarının gereğini yerine getirenler ya da vicdanlarının sesini dinleyerek emirlere meydan okuyan memurlarla ilgili de konuşulamazdı.

Bugünün Türkiye'sinde şu kesin: cinler şişelerinden çıktı gayrı ve kim ne yaparsa yapsın, onları yeniden şişelere tıkmak mümkün değil. Tabular, bütün tabular ortalık yerde etrafa saçılmış durumda ve ben inanıyorum ki, soykırımdan Müslümanlaşarak ve Müslümanlaştırılarak kurtulanların torunlarının ortaya çıkması, hafızanın geri dönüşü için olduğu kadar yavaşça iyileşmesi için de belirleyici olacak.

Cengiz Aktar

Üniversite öğretim üyesi, köşe yazarı. Bellek politikaları üzerinde çalışıyor. Aralık 2008'de Baskın Oran, Ali Bayramoğlu ve Ahmet Insel'le birlikte, "Ermenilerden Özür Diliyoruz" kampanyasının öncülüğünü yaptı. Son iki yapıtı, C.N.R.S Yayınları'ndan çıkan *L'appel au pardon* (Özür Dilemeye Çağrı, 2010) ve İletişim Yayınları'ndan çıkan, *Ekümenik Patrikhane*'dir (2011).

GİRİŞ

Kılıç artıkları, tuhaf bir terim.¹ Ama işte, 1915 soykırımından kurtulmayı başaran Ermeniler, ister kadın ister çocuk olsun, ister kaçırılmış, ister Müslümanlaşmış olsun, bu aşağılama ifadesiyle tanımlanır. İmha girişimi korkunç denecek ölçüde etkili olsa da – iki milyonu aşkın Ermeni'den çok büyük kısmı bu operasyonun kurbanı olur – sayıları bugün bile kestirilemeyen kimileri hayatta kalmayı ve günümüzde Türkiye sınırları içindeki ata topraklarında hayatını sürdürmeyi başarır.

Kimdir hayatta kalmayı başaranlar? Büyük çoğunluğu Kürt aşiretleri tarafından kaçırılıp Müslümanlaştırılan kadınlar, dinden döndürülen Ermeni çocukları ve nihayet, ender de olsa, Hıristiyan kalmayı başarak saklanan ya da kendilerine yardım eden Kürt aşiretleri ya da Türkler tarafından kurtarılanlar. Müslümanlaşan ya da kendini gizleyen bu Ermeniler büyük çoğunlukla kendi aralarında evlenmiştir. Her şeylerini terk etmiş, bütün dünyayla ilişkiyi kestikleri ücra yörelere saklanmış ve on yıllar boyunca, hayatta kalmanın en temel kuralına büyük bir titizlikle uymuşlardır: Sessizlik. Yaklaşık yüz yıl sonra, hayatta kalanların torunları yavaş yavaş, sır mengenesini az da olsa gevşetmeye başlamıştır. Üç yıla

1 Cengiz Aktar'a göre *kılıç artığı* terimi zamanla değişime uğradı ve bugün artık sadece Müslümanlaşmış Ermeniler için değil, bütün Ermeniler için kullanılıyor.

yayılmış röportajlar ve uzun bir saha araştırmasının ürünü olan bu metin ve fotoğraflar aracılığıyla aktarılan şey, felaketten sağ kurtulanların bu uzun serüvenidir.

Bu kitap, ortak kabul gören bir kanaatin tersini işliyor: 1915'ten bu yana tarihsel Ermenistan'da artık hiç Ermeni yaşamıyor olduğu kanaatinin. Bu görüşe göre, oldukları yerde imha edilmediler ya da Suriye çölüne sürülmedilerse eğer, soykırımdan ancak kaçarak kurtulmuş olabilirler– esas olarak da Rus hâkimiyeti altındaki Kafkasya Ermenistanı'na. 5. yüzyıldan günümüze kadar, merkezi Van olmak üzere geniş bir coğrafyada varlığı bilinen Anadolu Ermeniliği, koca bir uygarlığın bütün izleriyle birlikte, bir daha ortaya çıkmamak üzere yok olup gitmiştir. Sadece İstanbul'daki Ermeni cemaatinin bir bölümü günümüze kadar direnebilmiştir. En seçkin kesimi 24 Nisan 1915'teki – Ermenileri imha operasyonunun başlangıç tarihi olan bu gün, dünyanın her tarafındaki Ermenilerce soykırımı anma günü olarak kabul edilir – tutuklamaların ardından katledilmiş olan İstanbul'un Ermeni nüfusu,² Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu, ardından da batı vilayetlerindeki tehcir ve sistemli katliamlardan görece az etkilenmiştir.

Ermeni nüfustan arındırılan bu doğu topraklarını Ermeniler genellikle, sözlükteki karşılığı memleket olan, ama kendi bağlamında ele alındığında yitik memleket anlamına gelen *yerğir* [*yerkir*] sözüyle anar. 10 Ağustos 1920'de İtilaf devletleriyle yenik Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ve özerk bir Kürdistan kurulmasını da öngören Sevr Antlaşması hükümlerine göre, Ermenistan Cumhuriyeti'nin batıdaki bölümü bu topraklar üzerinde oluşturulacaktır. Ama Mustafa Kemal Atatürk, 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti'ne saldırarak (Kars ve Aleksandropol / Gümrü bu sırada düşer), bu toprakların mümkün olan en büyük bölümünü geri alma hamlesine girişir. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması, Atatürk'ün iktidarının meşruiyetini kabul eder ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını kalıcı hale getirir. Ermeniler ya da Kürtlerden söz etmeksizin, bütün Anadolu'yu Türklere geri verir.

2 Alman Büyükelçiliği'nin bir raporuna göre, 30 bin İstanbul Ermenisi Kasım 1915 sonunda aralıklı olarak tehcir ve "hal" edilmiştir. Claire Mouradian, *L'Arménie, Que sais-je?* (Ermenistan, Ne biliyorum?), s. 57.

Rus tahakkümü altındaki Kafkasya Ermenileri ve soykırımdan kaçıp Yerevan [Erivan] civarına ulaşabilmiş olanlar, benzeri görülmemiş insanî fedakârlıklar pahasına Osmanlı ordularını alt ederek 1918 ile 1920 arasında kısa süre bağımsız kalan bir cumhuriyet kurar. Ama bu cumhuriyetin doğudaki topraklarının Sovyetler'in eline geçmesi, bağımsızlık umutlarını da sona erdirir. Batıdaki topraklar (Kars, Ardahan) ise, 1921 Kars Antlaşması'yla Türklerin hâkimiyetine girer. Mustafa Kemal modern Türkiye'yi inşa eder. Çıkarılan bir yasa, 1930'lardan itibaren bütün yurttaşların bir soyadı edinip kayıt altına alınmasını öngörür. Bu durumda, sağ kurtulan Ermenilerle İstanbul'dakiler, tümüyle Türk aile ismi almasa da – ya da bu onlara dayatılmasa da, soyadlarını Türkleştirir. 1942'de çıkartılan başka bir yasa, ticari faaliyeti sürdürmek isteyen Rum, Yahudi ve Ermenilere inanılmaz ağır vergi yükümlülüğü getirir. Ülkenin doğusundaki Kürt isyanları büyük bir şiddetle bastırılır. Hükümet, isyanların çıkmasını engellemek amacıyla ürkütücü bir taktiğe başvurur; soykırımdan sağ kurtulmuş ve olan bitenden bihaber Ermenilerin de aralarında yaşadığı isyancı aşiretleri farklı bölgelere sürer. 1937 ve 1938'de Türk ordusu, çoğunlukla Alevilerin yaşadığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse hiç denetim sağlayamadığı Dersim yöresine acımasız bir saldırı düzenler. O sırada, tam da bu bölgede, soykırımda sağ kalmış ya da buraya sığınmış çok sayıda Ermeni yaşadığını kimse bilmez.

Soykırımdan kurtulan Ermeniler, sığındıkları ülkelerde, kendilerine düşmanca davranılmayan – hatta tersine iyi davranılan – bir çevrede ya da bir Sovyet cumhuriyetine dönüşen Kafkasya'daki küçük ülkede yeni hayatlar kurmaya çalışırken, doğudaki Türk topraklarında kalan ve – Müslümanlaşsın Müslümanlaşsın – Türkleştirilen veya Türkleştirilenlerin kaderi bambaşka olur. Ancak susarak, kendilerini gizleyerek hayatta kalabileceklerdir; ya da bazı Kürt aşiretlerinin amacı belli olmayan ve kuşkulu himayesi, kimi zaman ise gerçek kurtarma çabaları sayesinde. Hrant Dink'in "göçebe ruhlar" dediği bu varlığı bilinmeyen Ermeniler, bu "isimsizler," belki İstanbul'dakiler hariç, on yıllar boyunca ancak bu yolla hayatta kalabilir. Çoğu daha ilk kuşaktan itibaren öteki sağ kalan Ermenilerle evlenir. "Gizli" ve "Müslümanlaşan Ermeniler" sorununun yeniden uç vermesinin başlangıcı yaklaşık on yıl öncesine dayanır ve bu, büyük ölçüde, Türkiye'nin geçmişindeki kara sayfaları açmaya başlaması sayesinde. Kökeninin Ermeni olduğunu açıklayan

Fethiye Çetin'in iki önemli kitabının,³ *Agos* gazetesinin referans niteliğinin ve Türk büyük basınında yer alan makalelerin bunda büyük katkısı var. Ama bu Ermenilerin görünür hale gelmesi, başka bir gelişmeye bağlı: Hayatta kalmanın yanı sıra buldukları yerde tutunmayı da başaran bu Ermeniler, 1970'lerin ikinci yarısında başlayan PKK isyanını bastırma girişimlerinin yoğunlaşmasıyla birlikte, giderek büyük kentlere, özellikle de İstanbul'a göçmek zorunda kalır. İstanbul'a gelince de, kendiliğinden Ermeni cemaatine yaklaşır, Ermeni Patrikliği'nin kapısını çalmaya başlarlar. İster Kürtçe, ister Türkçe konuşuyor olsun, birçoğu için Ermeni olduğunu kanıtlamak imkânsızdır.

Onların bu akını, yüzyıllar önce İstanbul'a yerleşip burada yaşamaya alışmış olan ve şiddet dahil her tür ayrımcılığa maruz kalan Ermeni cemaatinde güvensizlik yaratır. Kendisi de Malatya doğumlu olan Hrant Dink, bu can sıkıcı sorunu gazetesi *Agos*'ta açığa vurur. Karısı Rakel Dink (Yağbasan) hiçbir zaman din değiştirmemiş gizli Ermeni aşiretlerinden birine mensuptur ve bu, 1960 ve 70'li yıllarda Patrikliğin talimatıyla Anadolu'daki kayıp Ermenileri aramaya giden din adamlarınca ortaya çıkartılmıştır. Kıyametin içinden ansızın çıkıp gelen ve İstanbul'daki cemaatin bazı üyelerine göre Ermenilikle alakası kalmamış olan bu Ermeniler, bazı özel semtlerde, özellikle de Ermeni cemaatinin zamanla, "iç göç"le kitleler halinde ve arkası kesilmeksizin gelen Kürtlere terk ettiği eski Ermeni mahallerinde birbirlerine sımsıkı yapışır. Bu Ermenilerin hâlâ Hıristiyan olan bir bölümü, İstanbul'daki Ermeni cemaat yaşantısı açısından kaderine terk edilmiş semtleri canlandırmaya, Ermeniliğini gözler önünde yaşamaya çalışır; sık sık kiliseye gider, çocuklarını Ermeni okullarına yazdırırlar. Ama büyük çoğunluk, pek çok semtte rahatsız edici bir "iki arada bir derede"lik durumunda kalır; aynı bölgelerden, hatta aynı köylerden geldikleri Kürtlerle komşuluk etmeye devam ederler. Kendi aralarındaki evlilikleri dışında Ermeni aidiyetine dair hiçbir şeyleri kalmamıştır, hatta bir bölümü dini vecibelerini de yerine getiren Müslümanlar haline gelmiştir. Nitekim, aynı ailenin bir erkek çocuğu 1970'lerde kente gelince vaftiz olup Hıristiyan kalırken, daha sonra, 90'lı yıllarda gelen küçük çocuk dinibütün Müslüman olacaktır.

3 Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis, 2004. Ayşe Gül Altınay, Fethiye Çetin, *Torunlar*, Metis, 2010.

Hakiki Ermeni değildirler artık. Ama hakiki Türk ya da Kürt de değildirler. Hrant Dink'in tanıımıyla "göçebe ruhlar"dır.

Saha çalışması sırasında tasnif konusunda büyük güçlükler yaşansa da, başlıca iki gruptan söz edilebilir. Bir yanda, 1915'ten bu yana "kendi içlerinde," Ermeniler arasında evlenen ve din değiştirme dayatmasına maruz kalmayıp hep Hıristiyan olanlar ya da sadece şeklen din değiştirenler, inançları gereği değil rahatları kaçmasın diye camiye gidenler var. Öte yanda ise baba ya da anne tarafından soykırımdan kurtulanların soyundan olan ve fiilen Müslümanlaşanlar; Ermeni kökenli Türk vatandaşı Kürt haline gelenler... Bu ikinci grup da kendi içinde alt gruplara ayrılıyor. İnançlı Müslüman olmuş, hatta dini vecibelerini yerine getirenlerin bir bölümü yine de Ermeni olarak kabul edilebilir, çünkü büyükbabalarından biri soykırımdan kurtulmuş bir Ermeni'dir, dolayısıyla soyağacı Ermenilere uzanır. Bazıları ise, gerçekten din değiştirdiği halde hep kendi arasında evlenmiş, yani Müslüman olmuş Ermenilerle evlilik yapmışlardır. Dolayısıyla kendilerini etnik olarak Ermeni, ama aslen Müslüman sayarlar.

Bu gizli ve Müslümanlaşmış Ermenilerle İstanbul'da ve Güneydoğu Anadolu evlerinin sıkı sıkıya kapalı kapıları ardında görüştük; Sason yaylalarında, Muş Ovası'nda ya da Varto'nun yitik Ermenileri arasında, Diyarbakır'da, Malatya ve Elazığ'ın boğucu atmosferinde, Dersim'in devrimci ortamlarında, hatta Van, Arapkir, Adıyaman'da. Ve küçük bir Ermeni grubun Hıristiyanlığını alenen yaşadığı, başka bazı Ermenilerin ise camiye gitmeye devam ettiği Kâhta'da... Din değiştiren onlarca Ermeni'yle ve büyükanneleri soykırım sırasında Kürt ya da Türklerle evlenmiş Ermeni kökenlilerle görüştük.

Ermenistanlı Türkolog Ruben Melkonian,⁴ "Heterodoks Ermeniler" başlığı altında en az iki kategori belirlemiş: "Kripto Ermeniler (genel olarak gizli Ermeniler) ve Ermeni kökenli olup da ataları Müslümanlaşmış olanlar (onlara "Müslümanlaşanlar" dedik). İkincileri ayrıca beşe ayırıyor:

1. Ermeni soykırımı sırasında Müslümanlığı alenen benimseyen Ermeniler.

4 Ruben Melkonian, "Türkiye'de Müslümanlaşan Ermenilerin Sorunları Hakkında", 05.02. 2008, Noravank Vakfı, Yerevan (İngilizce).

2. Soykırım sırasında kaçırılan ve Türk ya Kürt erkeklerle evlendirilen Ermeni kadınlar ve genç kızlar.
3. Soykırım sırasında evlat edinilen Ermeni öksüz ve yetimler.
4. Komşuları ya da başkalarının himaye edilen, sınırlı sayıda Ermeni.
5. Yetkili makamların Müslüman kabul ettiği yine sınırlı sayıda Ermeni zanaatkâr.

Araştırmanın başında, kimliğini en iyi muhafaza edenlerin kendi aralarında evlenmeyi sürdürenler olduğunu saptamak kolay oldu. En çok asimile olanlar ise, nineleri soykırım sırasında ya da soykırımdan hemen sonra Kürtlerle zorla evlendirilenlerdi. Genel durum böyle olsa da, Müslümanlığı benimsemiş ve özümsemiş düzeyi ne olursa olsun, özellikle genç kuşaklar arasında, kimliğini sorgulayıp araştırma çabaları da gözlemledik. Muş Ovası'ndaki bir köyde yaşayan Taniel'in durumu, konunun karmaşıklığı konusunda çok iyi bir örnek oluşturuyor (bkz. s. 94-99).

Saha araştırması sırasında kayıt altına alınan başka bir vaka ise bu kategorilerin ne kadar geçişken olduğunu ortaya koyuyor: Varto yöresinden S., kardeşi gibi PKK saflarında ölmek ve son derece ağır yaşam koşullarından kurtulmak için Almanya'ya göç etmiştir. Ailesindeki tek Ermeni, soykırımdan kurtulup Alevi Kürt bir kızla evlenmiş büyük dededir. Fotoğrafı evde, sobanın üstündeki bir mertek üzerinde asılı duruyor. Sobada, Anadolu'daki hemen her köy evinde olduğu gibi, tezek yakılıyor. S., bugün Almanya'da Alevi Kürt göçmenlerin yoğun olduğu bir mahallede yaşıyor ve Ermeni olduğunu açıklayan küçük bir topluluğun da lideri. Katledilmiş babalar, zorla evlendirilmiş anneler ve belleksiz yetimler adına, kimliğini kendi seçmiş, en azından kendisine kimlik dayatılmasını reddetmiş biri olarak yapıyor bunu.

Bu on binlerce gizli Ermeni; bazılarının torunları, hatta torunlarının çocukları, bugün akıntıya karşı durup tarihin dayattığı kimliği reddeden yüz binlerce Müslümanlaşmış Ermeni ne olacak? Dillerinin, isimlerinin, dinledikleri müziğin, hayat tarzlarının, inançlarının, Ermenilerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği Ermeni kimliğiyle çok fazla ortak yanı yok artık. Bu kimliğin temelinde şu özellikler yatar: Çiftler arasındaki akrabalığın en az yedi göbük uzak olmasını şart koşan (baba tarafından akrabalık

riskini ortadan kaldırmak için) iç evlilikler, kendine özgü bir dil ve alfabe, “yan”la biten soyadları, binlerce önad...

Güneydoğu Anadolu’nun en vahşi yörelerinde nasılsa hayatta kalmış, Kürtleşmiş Ermeniler deyince akla gelenler ise, ağa baskısı ile kölesinin yaşam hakkını iki dudağı arasında bulunduran feodal beylerin gücü. Kadın ve çocukların kaçırılmasının, “dürüst” insanlar tarafından kurtarılmalarının ya da tesadüfen hayatta kalmalarının ötesinde şeyler yani. Nadiren rastlanan “insancıl” ağaların böyle davranmasının nedeni ise, öncelikle çıkara, Ermeni zanaatkârların hünerlerine ihtiyaç duymalarına dayanıyor. Ailesi Hıristiyan olan ve sonunda, 1980’lerde İstanbul’a göçmek zorunda kalan Sasonlu bir genç anlatıyor: “Büyükbabamı sadece zanaatkâr, *demirci* olduğu için kurtardılar, bu istisnai uygulamadan aileden başka yararlananlar da oldu, çünkü onlar da *semerci*, vb idi.”

Karşı argümanlar sunup tartışmaya, sorumluluğunu ve suçunu azaltmaya çalışsa da, Anadolu köylüsü de, diasporadaki Kürt entelijansiyası da Kürtlerin soykırımı katıldığını artık inkâr etmiyor. Ancak atla ya da yaya ulaşılabilen Sason kilisesinin önündeyiz; puşisini başına sarmış hatırlı bir yaşlı Kürt, Müslümanlaşmış ya da Hıristiyan kalmış Ermenilerin çorak Sason’unun her yanında kullanılan lehçeyle, bizi Ermenice selamlıyor: “Ruslar elinden geleni ardına komadı, Türkler elinden geleni ardına komadı, biz de yaptık...” Tepenin yamacına asılı gibi duran kilisenin içindekiler sonbaharda çok şiddetli yağın yağmurun, baharda ise eriyen karların seline kapılıp gitmesin diye, kendisi ve ailesi göz kulak olmuş söylediğine göre. Başka bir yerde, Van Gölü’nün kuzeyinde bir Kürt, eliyle artık esamisi bile okunmayan köylerin tümünü içine alan bir çember çizirken, şöyle diyor: “Bütün buralar sizin, Ermenilerin.”

Pek çok Ermeni, projemizin muhtemel sakıncaları konusunda, kimi zaman da saldırgan bir dille bizi uyarmıştı: Müslümanlaşan, gizli Ermenilerle gidip konuşmak, onları tehlikeye atmak, hatta köy mikro-cemaati içinde kalması gereken sınırlarına ihanet etmek olurdu. Gerçekten de, Varto’da, binlerce insanın yaşadığı bu kasaba irisinde konuştuğumuz biri, gelen yabancıları merak eden komşusu Kürtlerin yaklaştığını görünce, korkudan titreyerek, şöyle dedi yalvarırcasına: “Ermeni olduğumuzu söylemeyin.” Görüşüklerimizin pek azı yüzünün görünmesine

izin verdi. Çoğunluk, aile hikâyesini anlatmaya, ancak kimliğinin gizlenmesi koşuluyla razı oldu. Ama hepsi, kuşaklardır derin bir sessizliğe gömülü kalmış anılarını derlemeye gelmemizi beklemiş gibi, anlatmaya hazırды.

Güneydoğu Anadolu'nun ay yüzeyini andıran görüntüsünü, Sason dağlarının harikulade manzarasını seyrederken, Van Gölü'nün kıyılarında ya da Diyarbakır sokaklarında gezerken kendimize sık sık şunu sorduk: Kaç kişiler bunlar? Tarihçi Ara Sarafian'a göre, Jöntürklerin imha planı, olabildiğince çok Ermeni öldürmenin ötesinde, çocuk ve kadınların Kürt ve Türk aile ortamında eritilmesini öngörüyordu.⁵ Ona kalırsa, çoğunluğu kadınlar ve çocuklar olmak üzere 100 ila 200 bin Ermeni, böyle zorla entegre edilmiş olmalı. Bu da tarihçi Raymond Kévorkian'ın söyledikleri: "Ocak 1920 tarihli bir mektuba göre, ki ateşkesin üstünden bir yılı aşkın süre geçmiştir, Ermeni Patrikliği'nin ilgili birimleri bakmakla yükümlü oldukları yetim ve öksüz sayısını 100 bin olarak hesaplar ve alıkonan kadın ve çocukların sayısı da yine 100 bindir."⁶ Bugün Türkiye'deki Müslümanlaşmış Ermeni sayısı ile ilgili tahminlerin dayanağı, bu az sayıdaki rakamsal veri. Bu rakamlar genel nüfusa oranlanıp bölgedeki nüfus artış hızının da geleneksel olarak yüksek olduğu göz önünde tutulduğunda, sağ kalanların soyundan gelenlerin nasıl yüksek bir nüfus oluşturduğu ortaya çıkar.

Müslümanlaşmış ve gizli Ermenilerin üç ve dördüncü kuşağı için bugün artık bir şeyler değişiyor. Türkiye'nin Avrupa Birliği üyesi olmak için taahhüt ettiği reformların özellikle azınlıkların durumuna ilişkin olanları hâlâ çok yetersiz olsa da, bir tabu yıkılmaya başladı. On yıl önce düşünülmesi bile imkânsız bu araştırmayı bitirdik, bu bir gerçek. Kuşkusuz, azınlıkları pençesine alan kısa kaç az çok gevşedi. Bunu belirtmeliyiz, ama Hrant Dink'in 19 Ocak 2007'de, *Ağos* gazetesi önünde üç kurşunla katledildiğini asla unutmadan... Ve bıraktığı yerden sürdürmek gerektiğini de... Araştırmamızın temelinde Hrant var. Konuyu herkesten iyi

5 Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim households as a structural component of the Genocide", *In God's Name, Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde, editörler Ömer Bartov ve Phyllis Mack, Berghahn Boks, 2000, kısım II, bölüm 9.

6 Raymond Kévorkian, *Le Genocide des Armeniens*, Odile Jacob, 2006, s. 929.

bilen biriydi o; bu “göçebe ruhlar”ın sayısını da bir ila üç milyon arasında tahmin ediyordu.

Bazıları tümüyle başka bir kültürü benimsemiş de olsa, köklerini araştıranlar da var ve ailelerini aramaya bugünkü Ermenistan’dan başlıyorlar. Sağ kalan ama ortadan kaybolan akrabalarını uzak coğrafyalarda, ABD ve Fransa’da hatırlayıp gündeme getirenler de var. Müslümanlaşmış ailelerde bile, en azından bir şey var canlılığını koruyan: 1915’in ve 1915 öncesinin anıları. Eskilerin kuşaktan kuşağa aktardığı hikâyeler sayesinde dede ve ninelerin oturduğu evler – ki bunlardan kısmen ya da tümüyle korunmuş olanlar da var; çırılçıplak kalmış tepeleri eskiden kaplayan vişne bahçeleri, yıkılıp harap olmuş eski mezarlıklar, atalardan birinin ya da yöredeki papazın adı verilmiş olması gereken kilise; hepsi tek tek gözlerde canlanıyor...

Öte yandan, soykırımdan kurtulanları ve onların soyundan gelip Ermenilerin ata topraklarında, özellikle de doğudaki üçra yörelerde yaşamını sürdürenleri kurtarmayı amaçlayan Ermeni girişimlerinden söz etme cesareti de, ancak bugün gösterilebiliyor. İstanbul Ermeni Patriği Şinorhk Kalustyan’ın, 1965’te, eski Ermeni topraklarında, Sason’dan Diyarbakır’a uzanan bölgede yaşayan gizli Ermeni aileleri saptayıp dökümünü yapmaları için bizzat araştırma grubu kurduğunu kim biliyor ki? Bu görev yirmi yıl boyunca gürültüsüz patırtısız, büyük bir ciddiyetle sürdürüldü ve Protestan Kilisesi Pastörü Hrant Güzelyan da o dönemde, Anadolu’dan gelmiş sekiz bini aşkın öksüz ve yetim çocuğun İstanbul’daki Ermeni okullarında öğrenim görmesini sağladı. Aralarında daha sonra Hrant Dink’in eşi olacak Rakel Dink ile aynı aileden başka gençler de vardı. Buradaki öncelikli amaç, Hıristiyan kalanların çocuklarına Ermenice öğretmekti... Ama Patrikhane, ailelerinin de onları izleyeceğini ve özellikle de PKK isyanının yaygınlaşmaya başladığı yıllarda gemileri yakıp eski Ermeni topraklarındaki arazilerini boşaltarak, İstanbul’a geleceklerini öngörememişti.

Bu üç yıllık araştırmada Ermeni kimliğine dönmüş bazı Müslüman Ermenilere rastlandı elbette, ama genelde durum şu; aralıksız uygulanan asimilasyon süreci, dönüşü imkânsız bir noktaya ulaştırmış. Ve bu, atalarından sadece biri Ermeni olanlar kadar, hep aralarında evlenen

Müslümanlaşmış aileler için de böyle. Fransa’da bir imama, Müslümanlaşmış Ermenilerin Türk ve Müslümanların gözündeki statüsünün ne olduğu sorulduğunda, cevap, istisnasız hepsinin Müslüman olduğuydu. Başka bir dine geçiş – ya da bu somut durumda Ermeniler için Hıristiyan dinine “dönüş” – konusunda İslam’da var olan yasak, “kent”e, sosyal kısıtlamaların görece daha esnek olduğu İstanbul’a göçmüş olanlar için bile caydırıcılık taşıyor. Görüşmeler sırasında bazıları İslamiyet’i yürekten benimsediğini, dolayısıyla Ermeni Kilisesi’ne dönmeyi düşünmediğini söyledi. Ayrıca çoğu, 1915’ten bu yana aktarılagelen içselleştirilmiş korkunun etkisi altındaydı: Hayatta kalmak istiyorsan Ermeni ve Hıristiyan kimliğini yok edecek, sessizliğini koruyacaksın. Bu sessizliğin, ifade özgürlüğünün gelişmesi ve bunun Türkiye toplumuna da yansımaları sayesinde az çok delinmiş olduğu söylenebilir.

Projemizin Ermeni cephesinde sempatiden çok kuşku ve düşmanlık gördüğü de oldu. Kimi milliyetçi çevreler endişeliydi. Ermenistan-Türkiye sınırı yarın yeniden açılacak olduğunda, dedeleri Ermeni olanların birçoğu, Ermenistan’a sızmak için kökenini öne sürecekti. Radikallere göre ise, Müslümanlaşanlar Türk ya da Kürt’tü ve öyle kalmalıydılar; çünkü düşman şimdi de, sahte ya da sahici Ermeni kimliğinden yararlanma imkânına kavuşacak ve böylece saf ve dürüst Ermeni’yi, canının istediği gibi ve çok daha kolay kandırarak, istismar edecekti. Dönekler vasıtasıyla, ajanlar ve her tür istismarcı için büyük fırsat doğacaktı.

Türk ve Ermeni taraflarında bu insanlarla ilgili çok ağır ifadeler kullanıldığı, yorumlar yapıldığı da oluyor. Yakın zamanda ailesinin Ermeni kökenli olduğunu öğrenen otuzlu yaşlardaki genç bir adam durumu şöyle özetliyor: “Türkler bizi kabul etmiyor, çünkü Ermeni olarak kaldık; bizi Ermeniler de kabul etmiyor çünkü Müslüman’ız, Müslümanlaşmışız. Bu, sadece Ermeni olmaktan çok daha trajik bir kader belki de...”

Türk cephesinde ise, Ermeni kökenli olmak sorunu ya da Ermeni kimliğini gizleme durumu, kimi zaman, bildik aşırı Türk milliyetçiliği argümanlarının yeniden piyasaya sürülmesine yol açıyor; Birinci Dünya Savaşı sırasında parçalanma tehdidi altındaki Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Avrupalıları, özellikle de Rusları destekleyen beşinci kol olmakla suçlanan Ermeni Hıristiyan hainlerle Müslüman nüfusun karşı karşıya getirildiği

argüman bu. Gündelik Türkçede bu insanları tanımlamak için en sık kullanılan terim, *dönme*⁷ ya da “*kripto-Ermeni*”. *Dönme* aşağılayıcı bir ifade: Nitekim, görüştüklerimizden biri, Ermenistanlı bir kızla evli olup, Adıyaman yöresindeki geniş bir gizli Ermeni aşiretinin üyesiydi ve İstanbul’daki görüşme grubunda yer alan on kadar kişinin önünde bu terimin kendisi için travestiyle eşanlamlı olduğunu söyledi. Yukarıda söz ettiğimiz Fransa’daki imam da terimin böyle bir anlamı da olduğunu doğruladı.

Müslümanlaşmış Ermeniler olgusu, Ermeni kimliğinin tanımlanması sorununu yeni bir biçimde önümüze koyuyor. Bağımsız Ermeni devleti sadece 1991’den beri var; ondan önceki son Ermeni devleti en az yedi yüzyıl önce yok olmuştu. Bu yeni devlet aynı zamanda, onyıllardır kendi kimlik tanımını geliştiren diasporayla da bir sürtüşme içinde. Eçmiyadzin Gatoğigosluğu (Başpatriklik) sekreteryası, Ermeni kimliğiyle ilgili sorumuza, 2 Mart 2010 tarihli bir mektupta şu yanıtı verdi: “*Ermenilik ulusal bilinç ve kimliği IV. ve V. yüzyıllardan sonra şekillenmiştir ve Ermeni Apostolik Kilisesi himayesi altında muhafaza edilmiştir. Etnik köken, ortak vatan fikri, dil, tarihi ve kültürel miras ve din, ulus tanımının genel ölçütleri olarak kabul edilir. Bazı durumlarda bu ölçütlerden bir ya da birkaçı eksik olabilir ve tarihsel nedenlerle dilini öğrenemeyen, tarihi-kültürel mirasını bilmeyen ve dinini uygulayamayanlar Ermeni kimliği dışında görülmemelidir.*

Her ne olursa olsun, Ermeni ulusal kimliğini hakkıyla taşıyabilmek için önemli olan, bireyin ulusal aidiyet bilinci, ulusun hayatına kişisel iştirak ve ulusunun hayatiyetini korumaya destek vermektir; bireyin ana dilini konuşması ya da en azından konuşma iradesine sahip olmasının, ulusunun kültürel ve ruhani mirasıyla – ki bizim durumumuzda bu Hıristiyanlıktır – iletişim içinde olmasının ve Kutsal Ermeni Apostolik Kilisesi’nin kutsal nişanını taşımasının aynı ölçüde önemli olması gibi.”

Öte yandan, Ermenistan’ın nüfusu (yaklaşık üç milyon) sayıca dört milyonu aşan diaspora Ermenilerinininkinden daha az. Ülke, bağımsızlıktan bu yana, ekonomik güçlükler nedeniyle kitlesel boyutlarda göç verdi

7 Terim, köken olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun Selanik kentini üs edinmiş ve 17. yüzyıl sonunda oluşmuş Yahudi kökenli bir dini gruba gönderme yapar. 1648’de, 22 yaşındayken kendisini Mesih ilan eden Sabetay Sevi’nin etkisindeki cemaat üyeleri gönüllü olarak İslamiyet’i benimsemiştir. Yahudiliğin çok özel bir biçimini gizli gizli ifa ederler.

ve bu göç bugün de devam ediyor. Öyle ki, bu göçmenler, soykırımla oluşanın yanı başında, yeni bir tür diaspora daha oluşturmuş durumda. Bu bağlamda, Ermeni kimliği tartışmasının özellikle canlı biçimde ve tutkuyla sürdürülmesine şaşmamalı. Saf kimlik düşünün sağlam ve kalıcı olması, gerçeklere direnip direnmemesine bağlı: Ermeniler, 4. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Ermeni değil miydi? “Biz kimiz?” teması üzerinde gelişen kültür, siyaset ve dil kavgaları günümüzde de Ermeniler arasındaki tartışmalarda geniş yer kaplıyor. Ve kimse, üzerinde herkesin anlaştığı bir cevabı elinde tuttuğunu ileri sürecek durumda değil. Diasporadaki her cemaat kendisini “gerçek” kimlik sahibi hissedebiliyor. Ermenistan devletiyle ilişkiler görünürde sıcak da olsa, tarafların ayrıcalıklarını kaybetme korkusu ve kıskançlığı nedeniyle, ilişki son derece hassas. Böyle zor bir iklimde ve genç Ermeni ulus devleti hayatta kalma mücadelesi verirken, Müslümanlaşmış ve gizli Ermenilerin sorunlarını ele alıp çözümlenme koşulları, beklenenin çok uzağında. Ama yine de diasporada ve Ermenistan’da büyümeye, boyutlanmaya devam edecek bir sorun bu. Türkiye’de daha şimdiden ulaştığı yeri ise söylemeye bile gerek yok.

Sağ kalan Ermeniler ve İslamiyet

Soykırımla ilgili araştırmaların tümünde Ermenilerin baskı sonucu din değiştirdiğinden ve buna tehcir ya da ölümden kurtulmak için katliamlardan söz edilir. Aslında bu “kurtuluş amaçlı” din değiştirmenin katliam ya da tehciri geciktirmekten başka bir etkisi olmamıştır. Van Gölü’nün güneyinde, bugün Bahçesaray ilçesine denk düşen yerde, her biri üç bin beş yüz metreden yüksek üç dağın eteğindeki tarihi Moks yöresinde yaşayan yüz on yaşındaki yaşlı bir adamın anlattıkları da bunu doğruluyor. Müslümanlığı benimseme tarihinin 1894-1896’daki ilk katliamlar sonrasına mı, yoksa 1915 soykırımına mı denk düştüğü, anlattığı öyküden çok iyi anlaşılmasa da, kendisi ve ailesi din değiştirmelerine rağmen, köyün öteki sakinleri gibi tehcirden kurtulamazlar. Yaşadıkları yere ancak yıllar sonra dönebilirler; orada artık kimse kalmamıştır. Ve sağ kalan tek Ermeni ailesi olarak hayatlarını orada sürdürürler.

İstanbul’da görüştüğümüz Vartuhi de soykırım sırasında korunma amaçlı din değiştirme vakalarından biri. 1921 doğumlu Vartuhi ve ailenin öteki fertleri hayatta kalmış olmayı, babaları Garabed’in din değiştirmeye razı

olmasına borçlu. Kayseri’de yaşayan ve Osmanlı ordusunda asker olan Garabed, bazı Türk dostlarından, Kayseri’nin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 35’ini oluşturan ve 1914’te nüfusu 20 bin kişiyi bulan Ermenilerin tehcirinin eli kulağında olduğunu öğrenir. Onu kurtarmak isteyen aynı Türk dostlar, bir an önce müftüye gidip Müslüman olduğunu söylemesi için Garabed’e yalvarır. Ağustos 1915 başlarında genel tehcir emri kamuoyuna duyurulur ve Kayseri’nin 20 bin Ermenisi sürgünün yolunu tutar. Garabed karısının ve çocuklarının da gönderildiğini görür: Çünkü eşi, kocasının isim ve din değiştirme önerisini kendisi ve çocukları adına reddetmiştir. Ama Garabed, nüfus kâğıdında artık “Müslüman” yazıyor olması sayesinde, bir hafta sonra, karısını ve çocuklarını yolda mola veren tehcir konvoyundan kurtarmayı başarır. Kayseri’ye dönen aile, katliam ve tehcir sona erinceye kadar bu ödünç yeni “kimlik”le saklanmayı başarır. Sonra İstanbul’a giderler. Ve yıllar sonra nüfusa kaydolurken – Vartuhi bu tarihi 1920’lerin sonu gibi hatırlıyor – eski adlarına ve dinlerine yeniden kavuşurlar. Yetkili bir Müslüman görevli önünde isim değiştirmek, bu somut olayda olabileceklerin en kötüsünden kurtulma imkânı sağlamış olsa da, din değiştiren Ermenilerin büyük çoğunluğu onlar kadar şanslı değildir. Müslümanlaşan Ermeniler hayatlarının sonuna kadar sadece Ermeni cemaatinin değil, birlikte yaşadıkları Kürt ya da Türk toplulukların gözünde de kuşkulu insanlar olarak kalırlar.

Müslümanlığı kabul usulü ve bu sırada nasıl davranıldığı, neler yapıldığı konusu görüşmelerimizde nadiren gündeme geldi. Bunun soykırım sırasında mı, yoksa daha sonra, sonraki kuşaklar döneminde mi olduğunu belirlemekte de genellikle zorluk çekildi. Öte yandan, sağ kalmayı başaran bu insanlar, kapalı köy ortamında, Müslümanlığın gereklerini ve ritüellerini uygulamaktan hiçbir zaman yakınmadılar. Teorik olarak, Müslümanlığı kabul usulü, Türkçede *kelime-i şahadet* denen iman beyanından ibaret. “Allah’tan başka Tanrı yoktur ve ben Muhammed’in onun peygamberi olduğuna şahadet ederim” anlamını taşıyan Arapça cümle, Müslüman olmak için yeterli ve İslam’ın beş şartından ilki. Bu iman beyanı mümkünse iki tanık huzurunda yapılmalı. Bizim Fransa’da danıştığımız Türk imama göre, Müslüman olmuş bir Ermeni, en az ötekiler kadar Müslüman’dır. Yine Fransa’da karşılaştığımız Cezayirli bir imama göre ise, genellikle söylenen ve bilinenin tersine, başka dini benimseyen bir Müslüman’ın ölümlü cezalandırılması gerekmez. Türk imam ise, sünnetin bütün Müslümanlar için zorunlu olduğunu söyledi.

Ve bu, kişi Müslümanlığı ileri yaşta benimsemiş olsa bile geçerlidir. Bizim dinlediğimiz tanıkların söyledikleri ise çoğu kez birbirinden farklıydı... Sünnet, Müslümanlığı benimsemenin en objektif ölçütü gibi görünüyor. Yahudilerde erkek bebek doğar doğmaz yapılan sünnetin Türkiye’de ergenliğe geçişten önce halledilmiş olması gerekiyor. Nitekim Doğu Anadolu’nun hâlâ Ermenilerin yaşadığı bir yöresindeki bir köyden gelen ve İstanbul’da görüştüğümüz iki erkek kardeşe göre “Ermeniler hep ikinci sınıf yurttaş durumundalar.” Bundan bezdikleri için sonunda memleketten ayrılmış ve on beş yıl önce İstanbul’a gelmişler. Müslümanlığı her yönüyle benimsemiş görünüyorlar. İki de sünnetli. Ermeni Kilisesi’yle ilişkileri olmasa da, semtteki Ermeni derneğine üye olmuşlar; hatta Sasonlu bir Ermeni’nin aynı yöreyle ilgili bir çalışmasına da destek oluyor, kilise ve mezarlık kalıntılarının yan yana olduğu arazinin eski sahiplerine iadesini sağlamaya çalışıyorlar. Bu örnekten de görüleceği gibi, “yeni dine geçiş”in başlıca ritüeli olan sünnet bile, her iki kardeşin zihnindeki Ermenilik aidiyetini silememiş. Zaten söylediklerine göre, camiye gitmedikleri gibi namaz da kılmıyorlar.

Sünnetle ilgili öteki tanıklıklar Müslümanlaşan ya da gizli Ermenilerde bu konuda bir yeni durum olduğunu ortaya koyuyor. Bugün kırk ve elli yaş üstündeki kuşaktan herkes, sünnetli. Adıyamanlı bir Ermeni, gizli Ermeni olduğu ve Müslümanlığı hiçbir zaman kabul etmediği halde, o dönemde sünnetten kaçmanın imkânsız olduğunu anlattı. Buna karşılık, on sekiz ve yirmi beş yaş arasındaki üç oğlu da sünnetsiz.

En kafa karıştıran örnek ise, Sünni Kürt ve Türk nüfusun heterodoks, hatta bir kısmının sapkın mezhep saydığı, şiiliğin bir kolundan gelen ve Müslüman olmayanlara hoşgörülerıyla bilinen Alevilerin çoğunlukta olduğu Dersimli bir Ermeni’nin durumu. Bugün elli yaşlarında olan Yervant şunları hatırlıyor: “En fazla on yaşındaydım. Bizim sokaktaki bütün çocuklar, ben de dâhil, zorla sünnet ettirilmiştik. Annem de babam da Ermeni’ydi ve bunu bilmeyen yoktu.”

Bugün dede olma yaşına gelmiş bütün bir kuşak için sünnet zorunlu ydu. Demek ki, soruya doğru dürüst cevap vermekten kaçınmış da olsalar, görüştüklerimizin büyük çoğunluğu için de durum böyleydi. Buna rağmen, çoğunluğunu gizli Ermenilerin oluşturduğu ve epeyce tecrit

edilmiş köylerde yaşayanlar için sünnetten kaçmak yine de mümkündür. Kuran'daki birçok sure başka bir dini benimsemeyi yasaklar ve bu, imandan çıkan Müslümanlara ölüm cezası verilmesi için temel oluşturabilir. Ama seyahatlerimizde karşılaştığımız inançlı Müslümanların ve Fransa'da görüştüğümüz imamın söylediklerine bakılacak olursa, bu artık Kuran hükmünden çok bir alışkanlık, gelenek haline gelmiş durumda ve kimseye böyle bir ceza uygulanmıyor. Ama yine de, Anadolu köylerini terk edip İstanbul'a yerleşmiş bile olsalar, Müslümanlaşmış Ermenilerin durumlarında nüfus kaydı düzeyinde değişiklik gerektiren daha ileri adımlar atmamaları, Ermeni Kilisesi'nde vaftiz olmaya yanaşmamaları, bir ölçüde bu yasak ve cezayla açıklanabilir.

Kimliksiz var olabilmek, gerçekleşmesi imkânsız bir hayal. Anadolu'dan, çoğu kez de aynı köylerden gelmiş Kürtlerle bir arada yaşadıkları semtlerde herkes birbirinin her şeyini biliyor. Üstüne üstlük, çoğu buralara, iç savaşın etkilerinden kurtulmak için ulaşmış. Ermeni sayılmak için vaftiz olmayı seçmenin yaratabileceği öyle çok sıkıntı var ki! Üstelik, Patrikhane aylarca süren bir eğitimle Hıristiyanlığı ve kutsal kitabı öğrenme sürecini şart koşuyor. "Talip" ya da "talibe" ancak ondan sonra vaftiz ediliyor; dolayısıyla Patrikhane ve cemaat da onları Ermeni olarak kabul ediyor; ve tabii Türk devleti de.

Hayatta kalma stratejisi olarak cemaat içi evlilik (endogami)

Gözlemimiz, iç evlilik uygulamasının epeyce özgün coğrafyalarda yaşandığı yolunda.

1. En dağlık ve düşmanca ilişkilerin en güçlü olduğu, yalnızca Türk askerinin değil silahlı Kürt grupların operasyon düzenlediği Ermeni bölgeleri.
2. Tehcir kafilelerinin toplandığı ve yöre sakinlerinin istediği kadar kadın ve çocuğu çekip aldığı, sürülenlerin bazılarının da konvoydan kaçma imkânı bulabildiği kavşak noktaları.

Müslümanlaşmış ya da Hıristiyan kalmış Sasonlu Ermenilerin bize sık sık anlattığı gibi, yörelerindeki bazı ailelerin soykırımdan kurtulmuş olmasının en önemli açıklaması, aşiretli ve ağalı feodal sistemin varlığı ve gücü. Derlediğimiz tanıklıklara göre, çok istisnai bazı durumlar

dışında, bu Ermeniler sadece mesleki hünelerinden yararlanmak amacıyla “himaye” altına alınmış. Raket Dink’in de mensubu olduğu Silopi Ermenilerinin “Varto” aşireti gerçekten de bu istisnalardan biri. Bu aşiretle akrabalığı olan ve Marsilya’ya göçmüş ailelere göre, yörenin ağaları “kendi” Ermenilerini gerçekten korumuş.

Baskın Oran’ın *M.K. Adlı Çocuğun Tehcir Anıları – 1915 ve Sonrası* kitabına adını veren yaşamöyküsünün metninde, böyle kim bilir kaç Ermeni’nin yıllarca süren bir göçebelik hayatı yaşadığı ve hayatta kalmanın nasıl büyük tesadüflere bağlı olduğu anlatılır. Ermeni topraklarında oradan oraya göçerek hayatta kalmayı başarmış olanların bir kısmı, sonunda bazen birbirlerini bulur ya da yeniden köylerine yerleşmeye çalışır. Kimi eski topraklarda Ermeni nüfuslu adacıkların var olmasının nedeni budur.

Bütün bu topluluklarla ilgili araştırmanın ortaya koyduğu karmaşık soru şu: Ötekiler ağır ağır asimilasyona terk edilmişken, kimilerinin birbirine bugün bile kopmaz biçimde bağlı aşiretler oluşturmasını kim, nasıl sağladı? İç evlilik, ilk kuşak için büyük ölçüde bir refleks. Sağ kalanlar kendi inisiyatifleriyle ya da yöredeki ağaların izniyle bir araya gelmişler. Evlilikler bu grup içinde yapılmış. İç evliliklerin daha sonra da sürmüş olmasını, sağ kalmayı başaran bu grubun ücre yörelerde yaşıyor olmasıyla açıklamak mümkün. “Kendi içlerindeki” bu evlilikler, bugün üçüncü, dördüncü kuşaklarda bile var olan bir kendini koruma istek ve iradesiyle de açıklanabilir. Son olarak da, bazı özel vakalarda görüldüğü gibi, soykırımın hemen ardından, bizzat ağaların sağ kalan bazı gençleri kendi aralarında evlendirmeleriyle...

Ermenileri kendi aralarında evlenmeye yönelten bir başka neden de belli bir ayrımcılığın sürüyor olması. Bu iç evliliklerden birçoğu, soykırımdan önce Kürtlerin kız kaçırma geleneğinin sonucu. Sağ kalanlardan oluşan bu küçük köy mikro-cemaatinde Ermeni kadınları korumak gerekiyordu ve farklı tanıkların da anlattığı üzere, bunu başarmanın yolları son derece sınırlıydı. En sık başvuru yolu, genç kızları ergenliğe ulaştırıp ulaştırmaz müstakbel Ermeni eşinin ailesine emanet etmektir. Böylece kızlar nispeten koruma altına alınıp saklanıyor ve sözlü muamelesi görüyordu. Ama birçok tanığa göre, bu bile kaçırma olaylarını önlemede her zaman yeterli olmuyordu.